Ununevad distsipliinid: sõnakunst kui mõttekunst

Filosoofia valdkondade poeetika ja retoorika sünnist Kreekas ja edasikestmisest mujalgi

JANIKA PÄLL

Poeetika ja retoorika seisavad tänapäeval teineteisest üsna kaugel. Poeetika tõlgendus puhta, iseenda pärast tehtava luulekunstina (vt Till 2003a: 442; Unt 2003a: 9) välistab praktilise kasu ja asetab ta kirjandusteaduse, filosoofilise distsipliinina aga esteetika või tunnetusteoreetiliste uurimuste valda. Seevastu retoorika rakenduslikkus toob kaasa hajutatuse lingvistika (diskursuseanalüüs), riigiteaduste (poliitilise diskursuse analüüs), teoloogia (eksegees, homileetika) või muude distsipliinide vahel ja pisen-damise iseseisva teoreetilise uurimisvaldkonnana, eeskätt tänapäeva Eestis.¹

Poeetikat ja retoorikat sõnaloomes kunstide/teadustena seob aga ühine sünn vanakreeka filosoofide töödes. Kunstiteoorias on kinnistunud ilu ja kunsti ning kirjanduse ja kujutava kunsti dualismide käsitlemine, ent pidagem mees ka luuleproosa dualismi sõnakunsti teoorias, mis käsitleb poeetikat ja retoorikat analoogiliste teaduste paarina.² Need kaks valdkonda on lahutamatud poeesia definitsioonis värsistatud kõnena kuni XVIII sajandi keskpaiga paradigmuuutuseneni, millest alates luule definitsioon seotud kõnena pole enam ainuvõimalik (Till 2003a: 442), lisaks veel mitme poeesia ja retoorika rolli ja staatusega seonduva asjaolu kaudu, mis iseloomustavad ka luule ja kõnekunsti õpetamise algust Eestis.³ Püüan järgnevas vältida viiteid nüüdisaja poetikateooriatele, et tuua lugeja tagasi algallikate juurde.

Poesia kui mõõdueline sõnaloomes ja selle mõju

Gorgias ja hingede mõjutamine

Viited poeesiale ja kõnede poimuvad juba vanakreeka kirjanduse algusaegadel. Targalt kõnelemise ja laulmise jumalikkude väge ja sotsiaalset autoriteeti rõhutavad Homeros ning arhailise aja lüürilised poeedid VIII/VII–VI sajandil eKr, tuues välja muusade ambivalentse rolli mälu ja tõe hoidjatena, ent ka vale lausujatena.⁴ Ka V sajandil eKr on tõelised jumalikud värvahoidjad, näiteks Parmenidese „Tõe” 1. frag-

¹ Eestis käsitletakse poeetika teooriat tunduvalt rohkem, viimati näiteks Methise poeetika erinumbri: Lotman 2015; Viiding 2015; Päll 2015.

² Vt Tatarkiewicz 2005: 1–4; Till 2003a: 441–442, 2003b.

³ Retoorika tähtis koht hariduses ja tähtsuse vähenemine ühiskonnas soosib ka retoorika kirjanduslikuks muutumist (it *letteraturizzazione*, vt Kennedy 1999: 3, 127–136).

⁴ Detienne 1994: 49–70; muusade võimust, mis seisneb teadmises, vt ka Calame 1986: 22–23.

mendis viivad hobused tõde otsiva hinge kaariku päikese tütarde juurde, kus värvavat valvav Dike (Öiglus) kõneleb:

on tõde siin, hea sõõriga ring, süda tal värinaita,
ent surelikkude arvamus sääb, tõe kinnitus puudu.
(Parmenides, „Tõde”, DK 28 B1, v 29–30)⁵

Nii ongi kreeklaste mõttemaailmas kinnistunud tõe kuuluvus jumalikku sfääri, surelike osaks jääb pelk arvamus (kr *δόξα*), poeesia ehk muusade töö on sfääre vahendada. Selles kontekstis defineerib sofist Gorgias (u 483–375 eKr) esimesena poeesia (*ποίησις*) kui ühe kõnetaide⁶ alaliigi, kasutades omaenda välja arendatud poeetilist vormi, rütmiproosat.

Platoni ja Aristotelese negatiivsed hinnangud marginaliseerisid Gorgiase rolli filosoofia ajaloos ning soodustasid küllap ka ta teoste kaotsiminekut.⁷ Tema tervikuna säilinud kõnesid „Helena enkoomion” ja „Palamedese apoloogia” on mängulisuse osakaalu rõhutades vaadeldud sofistliku ekvilibristikana (nagu Lukianose „Kärbsse kiitus” või Synesiose „Kiilaspäisuse ülistus”), mis ülistab negatiivseid või tühiseid nähtusi (Kennedy 1999: 26–27). Ent Gorgiase mängulisusega ei kaasne hili-semate autorite satiirilist alatooni, esile kerkib pigem arusaam, kui raske on teada absoluutset tõde:⁸ tema kõnede Trooja müüdist pärit kangelastele ei saa anda ühest head või halba hinnangut, isegi kui süü näib päevselge (Helena) või tõendatud (Palamedes). Nii muutub Helena apoloogia nii kõne enda käigus⁹ kui ka järgnevas traditsioonis paradoksaalselt ülistuskõneks, enkoomioniks.

Kunstiteooria hindab Gorgiase panust kunsti käsitlemisse fiktsioonina: Plutarchose kaudu on meieni jõudnud Platoni arutlustest läbi kumav tsitaat tragöödia kui pettuse kunsti kohta.¹⁰ Gorgiase põhiteesid kunsti mõju kohta leiame „Helena enkoomionist” (DK 82 B11),¹¹ mille keskne osa on pühendatud kõne (sõnade) poolt

⁵ Siin ja edaspidi on tsitaatide tõlked pärit artikli autorilt, kui pole märgitud teisiti; Kaspar Kolgi terviktõlget vt VKA: 77–78.

⁶ Jaan Ainelo ja Henrik Visnapuu (2008 [1932]: 9) eristavad taidelist kõnet (ilukirjandust) ja kõnetaiet (retoorikat), sõندان siin kasutada mõlemat üldises sõnakunsti tähenduses. Sõna *λόγος* paljudest tähendustest on poeetika ja retoorika kontekstis olulised 'sõna', 'kõne' ja 'arutlus', vt LSJ *ad loc.*; Luik 2002: 153–170.

⁷ Platoni kriitikat kommenteerides osutab Guthrie (1995: 52) Gorgiase iroonilisusele ning sellele, et tema eesmärk polnud filosoofilisi traktaate kirjutada. Tänu Sextuse Empiricuse kriitikale teoses „Teadusemeeste vastu” („*Adversus mathematicos*”) 7.65 jj on ulatusliku tsitaadina säilinud Gorgiase teos „Mitteolevast ehk loodusest” (DK 82 B35).

⁸ Gorgiase rollist gnoseoloogilise skeptitsismi alusepanijana vt Reding 1985: 213–216.

⁹ Kõne alguses rõhutab Gorgias vajadust Helena süüdistusest vabastada (mis on apoloogia funktsioon): „kuid mina soovin kõnele mingit kõnekust [*λόγος* põhjenduse tähenduses] andes endast halva kuulja süüdistusest vabastada, need, kes laidavad, ent petjatena paljastada, ning, tõde näidanud, ka rumalusest vabastada [---]” (DK 82 B11.2), kõne lõpeb sõnadega: „[---] Helena ülistamine, minu lustimine” (DK 82 B11.21).

¹⁰ Vt Plutarchos, „Ateenlaste ülistamisest” (348c = Gorgias, DK 82 B23) ja Tatarkiewicz 2005: 99–100, 107.

¹¹ Eesti keeles vt VKA: 275–276 ja Päll 2019: 320–323, kogu teose käsitlust Päll 2007.

hingele avaldatud mõjule, veenmisele (*πειθειν*), milles poeesia (ehk kõnetaie) on värsimõõdus kõne:

(9) Ma pean ja nimetan kogu poeesiat [*ποίησιν*] mõõtu hoidvaks kõneks [*λόγον ἔχοντα μέτρον*], mille kuulajaid haarab ülihirmutav kartus, rohkeis pisarais haledus ja valu kaasa toov igatsus, nii et kui teiste teod või kehad kogevad õnne või õnnetust, siis kogeb ka hing kõne läbi sama kogemust [*πάθος*] enda omana.

Lisaks *mõõdule*¹² iseloomustab poeesiat võime tekitada empaatiat, mis läbi kuulajad kogevad teiste (st kõnes kujutatute) tundeid. Gorgiase kõne alguseks ja lähtepunktiks on aga sotsiaalsed väärtused: kaunis korrastatus linnas, väärt meeste olemasolu, inimkeha ilu, inimhinge tarkus, tegude voorus ja kõnede tõde, mis toovad austuse ja kiituse (DK 82 B11.1). Nende väärtuste valguses on Helena paradoksaalne: imekaunis ja üllast soost naine, keda kõik mehed ihaldavad ja tahaksid kiita, ent ei saa, sest ta on põhjustanud paljude meeste hukku.¹³ Nii tuleb leida Helena teo alternatiivsed süüdlased: jumalad, saatus, Parise vägivald ja uudsena hinge mõjutavad kõne ja pilk – tulemuseks 2500 aastat enne Flaubert'i naise truudusetuse põhjuste psühholoogiline analüüs.

Kõne keskne argument rõhutabki võimu ehk väge (*δύναμις*), mida hinge ja selle arvamuste üle saavutatakse põhitajude kaudu: nägemismeele kaudu mõjutavad hinge kujutav kunst (skulptuur ja maal/grafika¹⁴) ning sõjas ja armastuses ka „päris” kehad, kuulumismeele puhul vaid taideline kõne, sealhulgas luule/laul, loits, teadlaste, poliitikute, filosoofide arutlused. Kui kunstiteooria rõhutab jälgendamist ja illusoorsust ning retoorikatradsioon kõne võimu,¹⁵ siis strukturalistlik analüüs annab skeemi,¹⁶ mille lähtepunkt on jumaliku jõuga, sisenduslik, kohati lausa hullunud sõna/kõne (*λόγος*), mis lauldu, loitsitu või kõnelduna, kuulumise kaudu ja hinges olevate arvamustega kombineerudes mõjutab (veenab) hinge, tehes seda paratamatult, sunniga, sageli pettes ja ilma tõeta kirjutatuna, tuues kaasa või võttes ära hirmu, valu ja vaeva, kaastunde, igatsuse, naudingut ja rõõmu ning tekitades isegi hullumeelsust (vt joonist 1). Sõnakunst, vaatepilt, füüsiline vägivald ja võluhord on analoogi-asuhtes mõju kaudu.

¹² Sõna laiem tähendus osutab antiikaja ühele põhivoorusele, mõõdukusele, kitsam värsimõõdule, vt LSJ: *ad loc.*

¹³ Helena paradoksi lahendas Alkaios hukkamõistvalt, rõhutades tema ja Parise ühenduse tagajärgi (fr 42 ja 382), Sappho peaaegu antimilitaristlikult, vastandades erinevate väeliikide hiilgusele Helena ühiskondlikke sidemeid võitva armastuse (fr 16); Stesichoros, Herodotos ja Euripides varjukuju loo kaudu, milles tõeline ja igati kõlbeline Helena Troojasse ei läinudki. Vt VKA: 102–103; Campbell 1982.

¹⁴ Kreeka verb *γράφειν*, sugulane sõnaga 'joon', võib viidata mõlemale, vt LSJ *ad loc.*

¹⁵ Vt Tatarkiewicz 2005: 99–100, kes nimetab tema õpetust illusionismiks pettuse (*ἀπάτη*) suure rolli tõttu.

¹⁶ Vt Levin 1962: 19–29 (ekvivalentsed positsioonid paradigmaatilisel teljel); Jakobson 1987: 82–84 (ekvivalentsus mõtte tasandil, mis tekib struktuuriparallelismist); Lotman 2006: 143–151 (paradigmaatiline telg).

Joonis 1. Sõna mõju Gorgiasse järgi.

Poesiat ja ülejäänud kõnetaiet definitsiooni kaudu eristavas, ent struktuuri tasan-dil samastavas käsitluses on ühisosaks vahend: hinges tekitatakse tundeid sõnade abil. Kõne osutub Gorgiasel küll võimalikuks süüdlaseks, ent asetatuna ühele pulgale jumalate, saatuse ja paratamatusega, keda ei saa ega ole mõtet süüdistada. Nii ongi sõnakunst esimeses tervikkäsitluses¹⁷ sama paradoksaalses olukorras kui Gorgiasse kangelanna või muusad: kuigi petlik ja (vahel) moraalselt väär, on ta samaaegselt ka võimas, jumalataoline ning seisab etteheidetest kõrgemal.

Platon ja mõõdulise ning mõõduta sõnakunsti staatus linnas

Järgmine ulatuslik kõnetaide käsitlus kuulub Platonile. Tema filosoofilised dialoogid, mis Aristotelese järgi asetuvad luule ja proosa vahele,¹⁸ peegeldavad arutlustel põhinevat sokraatilist meetodit. Poesia ja retoorika käsitlused põimuvad neis tihti, just vahendite ja mõjude sarnasus teeb neist analoogiliste distsipliinide paari (vrd Till 2003a, 2003b). Gorgiasse jälgedes määratleb Platon poeesia meetrumis kõnedena:¹⁹

¹⁷ Gorgiasse kõne võiks olla vastus Parmenidese „Tõe”, aga kas see eelneb Demokritose (kadunud) traktaatidele „Luulest”, „Sõnade ilust” jm või ei, on raske öelda (vt Tatarkiewicz 2005: 89–92). Jaan Undi tõlkeid Demokritose fragmentidest vt Witz 1982: 129–158 (sh poeetiliseist hullusest lk 152).

¹⁸ Vt Diogenes Laertios, „Filosoofide elud” (3.37.4 = Aristotelese fr 73 Rose, vt Diogenes Laertios 1972). Uue žanri nimetus pole juhulik, dialoog (kr *διάλογος*) tähendab läbiarutamist, vt LSJ *ad loc.*

¹⁹ Viidates luulekunstile kui spetsiifilisele, rütmile ja muusikale toetuvale taide alaliigile. Luule jagunes tollal kaheks: lauldav meelika (lüürika) ja lauluta luule, sealhulgas eepos ja osalt draama (Platon, „Seadused” 669de). Meetrumis kõnena defineerib Platon luulet ka mujal, nt „Phaidros” (258d), „Riik” (393d, 601a–607d), „Seadused” (809–811, 858d), „Gorgias” (449d), vt siin ja edaspidi Stephanose väljaannet, Platon 1578.

Kõik, mis osutub mitteolemisest olemisse ülemineku põhjuseks, on looming [*ποίησις*], nii et iga kunsti- või käsitööteos on looming ja nende meistrid [*δημιουργοί*]²⁰ on kõik loojad. [...] kuid kõigist loominguliikidest eraldatakse ainult üks osa – muusika- ja värsimõõdus [*μέτρα*] luulekunst, ja selle suhtes rakendatakse terviku nimetust: looming. (Platon, „Pidusöök”, 205c, Astrid Kurismaa tõlkes Platon 2003: 216–217)

Kunstide staatuse üle arutledes seob Platon poeesia ja kõnekunsti dialoogis „Gorgias”, eristades luulekunsti komponentidena meloodia, rütmi (kitsamalt värsimõõdu) ja sõna:

Sokrates: Pane tähele: kui keegi võtaks kogu taidelt [*ποίησεως*] ära meloodia ja rütmi ja meetrumi, kas järele jääv on kõned [*λόγοι*] [...] neid kõnesid räägitakse rahvahulgale ja deemoale? [...] nii on poeesia mingit tüüpi rahvale kõnelemine [*δημηγορία*]? (Platon, „Gorgias”, 502c, vt Platon 1578)

Kuna eelnevalt oli Sokrates saanud Kalliklesi nõustuma, et tragöödialoomet võib vaatajaile naudingu pakkumise tõttu pidada samalaadseks kokakunstiga, mitte tõeliseks kunstiks-teaduseks,²¹ siis ülaloodud vestluse lõpus pidi too aktsepteerima ka retoorika madalamat staatust ühiskonnas.

Arutlused sõnakunsti olemuse ja ühiskondliku rolli üle ning kriitika poeesia ja retoorika harrastajate pihta näitavad Platonit eeskätt moraalifilosoofina.²² Sõnakunsti madala staatuse tingib eeskätt see, et rapsoodid (dialoogis „Ion”) ja tragöödiaautorid ei küüni õige tarkuseni, sofistid aga ei tunne neid valdkondi, mille kohta rääkimist nad õpetavad kui retoorikat, „teadust sõnade/kõnede [*λόγων*] kohta [...] mille toimimine ja valdamine on sõnade kaudu [...] mida tuleb nimetada sõnade kunstiks [...] mis on võimeline veenma sõnadega” („Gorgias”, 454). Sõnade kui vahendi korduv rõhutamine selles definitsioonis osutab taas Gorgiase „Helenale”.

Platoni kriitikat võime näha nii sofistide relativistliku tajukäsitluse (Protagorase mõõd!) ja absoluutse tõe asemel praktilisi lahendusi pakkuva pedagoogika tagasilükkamisena kui ka vastusena Parmenidesele. Ent ta pakub ka lahenduse, mis aktsepteerib sõnakunsti, kui seda rakendavad tõde teadvad filosoofid inimeste hingede õigesti juhtimiseks („Phaidros”, 261a).²³ Parema riigikorralduse leidmiseks uurib ta tunnete (*πάθος*) mõju inimestele. Nii peab ta tragöödiade jäljenduslikkust kahjulikuks, sest mõistlikud ja rahumeelsed inimesed ei paku jäljendamise objektina huvi, erinevalt ärrituvaist loomustest, kelle kired tõmbavad inimesi teatritesse, mistõttu poeet ei muuda inimeste hingi paremaks, vaid halvemaks, pöörates nad eemale

²⁰ Vt LSJ *ad loc.* Demiurgina esineb Platonil ka jumal dialoogides „Sofist” (265c) ja „Timaios” (29a, 41 jm).

²¹ Kunsti (*τέχνη*) mõistest vt Jaanson jt 2002; Lepajõe 2002a, 2002b; Lill 2002.

²² Üks olulisemaid poeetika ja retoorika käsitlusi esineb „Riigis”, mille moraalifilosoofilist tähtsust rõhutas Tartu ülikooli esimene klassikalise filoloogia professor Karl Morgenstern (1993: 105–106), vt Neschke-Hentschke 1993.

²³ Noorte juhtimisest vanemate poolt õpetussõnade abil vt „Seadused” (740d). „Phaidrose” tõlget Marju Lepajõeelt vt Platon 2003: 285–387.

arukusest („Riik”, 604–606).²⁴ Nii ei piisa sellest, et poeesia kõrgemat staatust toetab jumalik inspiratsioon või jumalailt saadud anne, ning Platoni hinnang luule petlikule ja valutoovale, naudinguga segatud mõjule jääb üldiselt pigem negatiivseks.

Platonilt leiame eri dialoogidesse laiali pillatult needsamad aspektid, mis Gorgiasse „Helenas” kirjeldavad kunsti mõju hinge (küll pisut ulatuslikuma emotsioonide valikuga), ent erinevalt Gorgiasest kaasneb tal enamasti moraalne hinnang. Hinnangute laialipillatus ja erinevus sõltuvalt kontekstist on võimaldanud Platonile toetuda erinevatel koolkondadel: nii neil, kes näevad kunsti pelgalt algse *ιδέα* kolmanda astme (petliku) jälgendusena, tõekauge emotsioonide tekitajana, mille pealispindne vorm katab sisu, kui ka neil, kes näevad poeesiat jumalikult sisendatu ja inimhingi ülendavana ning retoorikat tõekauge ebateadusena.

Aristoteles: poeetika ja retoorika paralleelkäsitlused

Aristoteles (384–322 eKr) käsitleb poeetikat ja retoorikat samanimelistes traktaatides. Platoni käsitluses olulised jumalikkuse²⁵ ja tõesuse küsimused jätab ta pragmaatikuna kõrvale, keskendudes sõnakunsti toimele: veendumus ei pruugi tuleneda tõest, kuid kehtib publiku jaoks kui arvamus (*δόξα*) (vt „Retoorika”, 1.2). Retoorikat kui kunsti/teadust rehabiliteerib vastavus dialektikale, ent erinevalt dialektikast ja sarnaselt poeetikaga täiendab argumenteerimisoskust võime tunda ja kujutada inimeste karaktereid (*ἦθος*) ning äratada kirgi (*πάθος*), neidsamu, mis olid sõna mõju tulemuseks Gorgiasse „Helenas”, ja rohkemaidki.²⁶ Karakterikujutuse ja tunnete tekitamise teenistuses on ka toopika, kõnelemiseks sobivate teemade valimine.²⁷

Aristotelese „Poeetikas” on luulekunst defineeritud jälgendusena (*μίμησις*; vt Unt 2003b: 65–66) selle ühe alaliigi, tragöödia näitel. Tragöödia mõjuna toob Aristoteles välja kaasaalamise kaudu hinges kogetava kaastunde ja hirmu läbi tekkinud puhastumise (*κάθαρσις*), nimetades samu emotsioone, mis tekivad sõnakunsti toimel Gorgiasse järgi (kel puudub viide puhastumisele). Luule kriteeriumiks on endiselt värsimõõt, ent ainult sellest enam ei piisa:

[...] inimesed, sidudes värsimõõdu <nime> sõnaga „luuletama”, nimetavad ühtesid eleegia-, teisi eeposeluuletajaiks, ei kutsu neid luuletajaiks mitte jälgendamise põhjal, vaid üldiselt, <kasutatud> värsimõõdu alusel, ning tavatsevad nimetada nii isegi neid, kes värssides avaldavad midagi sellist, mis käsitleb arstimist või loodust; kuid Homerosel ja Empedoklesel pole midagi ühist peale värsimõõdu, ning seepärast on

²⁴ „Riigis” esinev jälgenduse (*μίμησις*) käsitlus on iseloomulik nn kirjanduslikule retoorikale, milles kõnepidamise asemel pakub huvi narratiiv ja mis muutus pärast klassikalist antiiki teoorias üha olulisemaks, vt Kennedy 1999: 3 (*letteraturizzazione*); Genette 1972: 184–195 (narratiiviteooriast). Platonist üsna kaugele läheb *mimēsis*-tõlgenduses Erich Auerbach (1994), vaadeldes maailmakirjandust läbi realismitaotluse luubi.

²⁵ *Techne* (kogemuse ja vilumuse) roll Aristotelesel erineb Platoni käsitlusest nt „Ionis” (533e), kus rõhutatakse jumalikkult sisendust, vt „Poeetika” kommentaari Unt 2003b: 66–67.

²⁶ Vt Cole 1991: 4. Retoorika seoste dialektikaga ja olukorra arvestamisele viitab juba „Phaidros” (261a–262c, 271c–272a).

²⁷ See saab Cicero ja Quintilianuse vahenduse kaudu ülioluliseks keskajal (vt Kelly 1978: 232).

õige kutsuda esimest luuletajaks, teist aga pigem looduseuurijaks kui luuletajaks. (Aristoteles, „Poeetika”, 1447b, Jaan Undi tõlkes Aristoteles 2003: 18)

Aristotelese välja toodud vastuolu sisu- ja vormikriteeriumi vahel soodustas (üldise paradigmuuutuse raames) ka ühe žanri, didaktilise ehk õpetusluule ja värsskõne staatuse langust XIX sajandil ja XX sajandi esimesel poolel: värsssteosed „Taevanähtustest”, „Maaharimisest”, „Töest” jne ei liigitu selle alusel poeesiaks.²⁸ Samale vastuolule taandub ka hinnang jälgendusele kui lugude jutustamisele, mis ei peaks edastama fakte, vaid kõnelema üldiselt sündmustest, mille toimumine on tõenäoline või paratamatu:

Sest ajaloolane ja luuletaja ei erine mitte selle poolest, kas nad kõnelevad värssides või värssideta (võimalik oleks ju ka Herodotose teos värssidesse ümber panna, ja ikkagi oleks see ajalugu [---]), vaid selle poolest, et üks kõneleb toimunust, teine aga sellest, mis võib toimuda. Seetõttu on luule filosoofilisem ja tõsisem kui ajalugu: kõneleb ju luule rohkem üldisest, ajalugu aga üksikust. (Aristoteles, „Poeetika”, 1451b, Jaan Undi tõlkes Aristoteles 2003: 19)

Nii on luulel oma üldistusvõime tõttu kõrgem staatus kui ajalool, kuid värsimõodust kriteeriumina ei piisa. „Retoorika” 3. raamatu 8. peatükis kasutab Aristoteles Gorgiase eristust proosa ja poeesia vahel uues kontekstis. Ta lähtub proosast ja esitab kõnele värsimõodu puudumise nõude, tuues sisse rütmi mõiste, mille ta eristab korrapärasest meetrumist, ja rõhutades rütmikasutuse funktsionaalsust: rütm (eeskätt lauserütm) liigendab kõnet, aidates seda mõista:

1. Ja sõnastuse kuju ei tohi olla värsimõõduline ega ka rütmita, sest esimene neist oleks ebausutav, kuna näib kunstlikult looduna ja viib [asjast] välja [---] 2. Rütmita aga on piiritlemata, kuid peab olema piiritletud (ent mitte meetrumi abil), sest piiritu on ebameeldiv ja mõistetamatu. [---] 3. mistõttu kõnel olgu rütm, aga mitte meetrum, sest muidu sünniks (luule)teos. Ja rütm ärgu esinegu täpselt, ja see on nii, kui kasutada ainult mingil määral. (Aristoteles, „Retoorika”, 1408b, vt Cope 1877)

Selle definitsiooni põhjal näib proosa ja poeesia lõplikult ja selgelt eristatuna, ka peatüki jätk uurib luulest tuttavate rütmide kasutamist proosas, nõudes range korrapära vältimist. Ometi esitab Aristoteles „Retoorika” 3. raamatu 9. peatükis (proosa)-perioodi definitsiooni, milles luule ja proosa käsitlused taas põimuvad:

3. [---] Ma nimetan perioodiks lausungit [*λέξις*], millel on iseseisev algus ja lõpp ning mille pikkus on silmale kergesti näha. Nii on ta meeldiv ja kergesti õpitav: meeldiv seetõttu, et ta vastandub sellele, mis on piirideta, ja kuna kuulaja arvab kogu aeg, et ta tabab midagi ja et ta jõuab kusagile välja [---] kergesti õpitav seetõttu, et jääb hästi meelde, kuna perioodilisel stiilil on arv, mis on ülikergesti meelde jäetav. Kõik mäletavad ju meetrumeid paremini kui proosat, sest tal on arv, millega teda mõõdetakse.

²⁸ Neid sellena aktsepteerida aitab traditsioon, ka meil Eestis, vt Merilai 2011.

4. Periood peab olema ka lõpetatud mõttega, mitte ära raiutud lõpuga nagu Sophoklese jambid:²⁹

„Kalydon on paikkond see Pelopsi saare maal”,

sest siin on jaotuse tõttu võimalik arvata tegelikkusele vastupidist, nagu asuks öeldud näites Kalydon Peloponnesosel. 5. Periood võib olla koolonites (fraasides) või jaotamata. Koolonites periood kujutab endast lõpetatud lausungit, on eristuvate osadega ja ühe hingetõmbega väljaõeldav, mitte sellises jaotuses nagu ülalmainitu, vaid terviklik. (Aristoteles, „Retoorika”, 1409, vt Cope 1877)

Hilisemate süntaksiteooriate jaoks on oluline siinne perioodi definitsioon iseisva lõpetatud mõttega rütmüksusena (viide ühe hingetõmbega väljaütlemisele osutab, et tänapäevase terminoloogia järgi on tegu prosoodilise üksusega), ehkki luules, millest Aristoteles oma näite toob, ei pruugi (aga võivad!) rütm- ja mõtteüksus (periood) kokku langeda.³⁰ Nii sünnib esimene luulele ainuomase nähtuse, siirde (pr *enjambement*) kirjeldus paradoksaalselt hoopis proosaperioodi käsitluse raames.

Aristotelese retoorika-, loogika-, eetika- ja poliitikakäsitluste komplementaarsuse kõrval täiendavad teineteist ka poeetika ja retoorika. Näiteks kõnekujundite ehk retooriliste (st ka poeetiliste) figuuride käsitlus „Retoorika” 3. raamatus peab silmas nii luulet kui ka proosat, tuues enamasti näiteid luulest.³¹ Retoorika alaosal (sisuleidmine ehk mõtted, järjestus, stiil ehk sõnastus, esitus ja mälu) ja „Poeetikas” kirjeldatud tragöödia osadel (lugu, iseloomud, sõnastus, mõtted, väline ilme ja meloodiad) on suur ühisosa (Aristoteles, „Poeetika”, 1450a),³² eeskätt mõtete osas, mille Aristoteles defineerib kui „võime kõnelda asjakohaselt ja sobivalt, mis kõnede puhul on poliitika ja retoorika ainevald [...] mõte aga on see, kus väidetakse, kas miski on või ei ole, või väljendatakse midagi üldist” (1450b). Mõtteid tuleb vaadelda retoorika all, hõlmates kõik, mida tuleb luua sõna abil: tõestuse ja ümberlukkamise, kaastunde, hirmu, viha, aga ka tähtsuse ja tühisuse loomise (1456a). Ent „Poeetikas” esineb veel üks näide sõnakunstide komplementaarsusest: selles käsitletavate sõnaliikide ja värsimõõtudega tegeleb enamasti grammatika. Nii ongi luulekunsti õppijal ja õpetajal tarvis hoida käes ka retoorikaõpikut ja grammatikat.

²⁹ Tegelikult Euripides, „Meleagros”, fr 515, vt Cope 1877 (iii): 96. Kirjavahemärk tuleks panna pärast sõna „see”, värsi jätk on: „tal vastaskaldad, kaunid väljad on”.

³⁰ Vt Berrendonner 2012. Retoorilise perioodi ja lause kohta vt Päll 2007: 35–37; erinevaid definitsioone vt Lausberg 1998: 414–460. Kui perioodi mõiste liigub värsi- ja muusikateooriasse, liigub kaasa ka definitsioon.

³¹ Kõnekujundite all pean silmas nii nn mõtte- kui ka lausekujundeid, loobudes siin selgitustest, miks ei ole otstarbekas eristus figuurideks ja troopideks. Ka varasemates eesti käsitlustes on poeetilise sõnataide võtete ülevaated ühendanud näiteid nii luulest (enamasti) kui ka proosast (Ainelo, Visnapuu 2008 [1932] peatükkides „Poeetiline leksikon” ja „Poeetiline lausestus”), kuigi tänapäeval käsitletakse kõnekujundeid ka vaid poeetika alla kuuluvatena, jättes proosa analüüsist välja lause- ja sõnatasandi (Merilai jt 2003: 39–51, 139–179).

³² Retoorika süsteemist vt Kennedy 1994: 4–6, 56 jj; distsipliinide komplementaarsusest ajaloos vt Till 2003a. Järgnev lühikokkuvõte toetub Jaan Undi tõlkele, vt Aristoteles 2003.

Halikarnassose Dionysios värsi ja proosa sarnasusest

Antiikaja retoorika- ning poeetikatraditsioon jätkab luule defineerimist meetrumiga kõnena. Cicero toetub selles peamiselt Aristotelesele, arendades ise edasi lauselõpürütmd (lad *numeri*) käsitlemist.³³ Uue vaatenurga poeesia ja proosa vaheliste piiride käsitlemisse toob Augustuse ajal Roomas tegutsenud kreeka retoorik ja kultuuri-loomane Halikarnassose Dionysios traktaadis „Sõnaseadmisest”.³⁴ Kuigi Dionysiose põhitähelepanu on proosastiilil, põimib ta luule- ja proosanäiteid, tänapäeva teooria jaoks (eriti värsisemantika ja registrikasutuse aspektist) pakuvad kindlasti huvi ka tema arutlused prosoodia ja foonika teemal. Traktaadi kahes viimasest peatükis arutleb ta selle üle, mis võiks teha proosa sarnaseks luulega ja luule sarnaseks proosaga, küsides 26. peatüki alguses, „kuidas meloodiate ja värsimõõtude abil kokkupanu omab nii palju sarnasust proosakõnega” (πεζὸς λόγος ’jala käiv kõne’), ja vastates, et sarnasuse poeesia ja meetrumiteta poeesia (nagu ta proosat nimetab) vahel loovad sõnade ühendamise, koolonite kokkupanek ja perioodide mõõdetud paigutus, ehk tänapäeva termineis prosoodia sõna (rõhuüksuse), fraasi ja lausungi tasandil (vrd Devine, Stephens 1994: 285–455). Dionysios rõhutab:

Selles valdkonnas [= poeesias] edeneda soovijal tuleb kõne alaosi mitmel moel pöörata ja kokku sobitada ning luua mõõduliselt selliste pikkustega fraase, mis ei jõua lõpule koos värsiridadega, vaid lõikavad meetrumid pooleks, nii et nad on ebavõrdse pikkusega ega sarnane üksteisega [---] kujundada üksteise kõrval asuvaid perioode, mis pole võrdse ulatusega ega sarnase vormiga. Rütmi ja meetrumite lahkumiseku poolest näib see kõnede [= proosale] lähimana. (Dionysios, *Sõnaseadmisest*, ptk 26, vt Rhys Roberts 1987: 270)

Järgnevalt osutab Dionysios eepose ja tragöödia korduvate värsiskeemidega ehk stihhilise luule ja lüürikute komplekssete rütmiskeemidega luule erinevusele,³⁵ rõhutades, et esimese puhul toob värsiridade teistmoodi jaotus (ehk süntaktiliste üksustega kokkulangevuse puudumine) kaasa rütmi ähmastamise, teise puhul aga ei pruugi rütmi kordus isegi tajutav olla ja see sarnaneb pigem kõnerütmiga:

Neil autoreil, kes loovad eepilisi värsse [st heksameetris] ja jambe ja muudes ühesugustes värsimõõttudes, ei ole võimalik oma loomingut paljude meetrumite ja rütmidega erisuguseks muuta, vaid nad peavad alati jääma sama vormi juurde; seevastu

³³ Vt Cicero, „Kõnemees”, ptk LI/172, LCVIII/228; Cope 1877 (iii): 83–97 ja Cicero 1963. Eesti-keelset ülevaadet lauselõpürütmidest vt Mikkil 2020.

³⁴ Teose levinumat, ladinakeelset pealkirja „De compositione verborum” võiks tõlkida ka ’sõnade kokkupanekust; sõnade ühendamisest; sõnastusest’.

³⁵ Kompleksseis skeemides luule jaguneb omakorda korrapäratuteks ehk vabadeks (ἀπολελυμένα ’valla päästetud; vabastatud’) – siit võib pärineda vabavärsi nimetus (vrd Cole 1993: 31), kuigi nähtust ennast antiigist otsida ei tasu – ja vastavuses olevaiks (ehk korduvate rütmiskeemidega stroofitüübid). Vt Hephaistioni traktaati „Luuletusest”, ptk 1 ja 3 (Consbruch 1906: 62–64), kokkuvõtte eesti keeles Päll 2000: 137–138 (traktaadi avaldamata kommenteeritud terviktõlge on autori valduses), vrd ka Põldmäe 1978: 188–189.

lüürikutel on võimalik heita ühte perioodi kokku palju rütme ja meetrumeid. Kui ühes meetrumis kirjutajad lõhuvad oma värsiridu [st nende sisulist terviklikkust] sellega, et alustavad fraase kord ühest, kord teisest kohast, teevad nad täpse meetrumi laialivalguvaks ning ebaselgeks, ning kui nad teevad perioodid ulatuselt ja kujult mitmekesiseks, panevad nad meid meetrumit unustama. Aga lüürikud kujundavad eripalgelisi stroofe ning loovad iga kord erinevate ulatuste ja erinevate fraaside abil jaotusi, mis on üksteisest erinevad ning erineva ulatusega. Ja mõlemal põhjusel ei lase nad meil tajuda rütmi sarnasust, saavutades lauludes suure sarnasuse kõnedega. Ja isegi siis, kui luuleteostes on palju metafoore, võõrapäraseid, uudisloomelisi ja muidu poeetilisi sõnu, võivad need ometi paista proosaga sarnastena. (Dionysios, „Sõnaseadmisest”, ptk 26, vt Rhys Roberts 1987: 270, 272)

Dionysios osutab siin nähtusele, mida tänapäeval tuntakse siirdena; seda rütmi- ja lauseüksuse kokkusobimatust on uusaja värsiteoorias nii taunitud kui ka austatud ning nähtud vabavärsi teerajajana.³⁶ XX sajandi suulise luule teooriate järgi eristab siire kirjalikku loomet suulisest niivõrd, et Milman Parry eeskujul kasutatakse selle vähesust kriteeriumina suulise traditsiooni tuvastamisel.³⁷ Siire torkab kergesti silma stihhilistes värsimõõtudes, nagu ülaltoodud Aristotelese näites, mis illustreeris proosaperioodi mõttelise terviklikkuse nõuet. Dionysiose puhul on uudne siirde vaatlemine luulet proosale lähendava nähtusena ja selle otsimine ka lüürilisest luulest. Pärast näiteid Homeroselt ja Euripideselt liigub ta lüürika juurde, illustreerides selle proosataolisust tsitaadiga Simonidese poeemist „Danae”, „mis on kirjutatud üksuste abil, mida nõuab proosakõne, mitte koolonite abil, mida on eristanud [grammatik] Aristophanes või keegi teine”³⁸ [...] sulle jääb märkamatuks oodi rütm ja sa ei suuda panna kokku ei stroofi, antistroofi ega epoodi, vaid see näib sulle ühe, reastava kõnena.”³⁹ Värsiridadeks liigendamata luuletsitaadi järel teos lõpeb.

Dionysiose peatükk näitab ka hästi, miks vanakreeka lüürilist luulet ikka ja jälle vabavärsiliseks nimetatakse: monotoonselt korduva meetrumi puudumisel jääb treenimata kõrvale mulje igasuguse värsimõõduta luulest, ehkki kahe äärmuse vahele (ka vabavärsi puhul!) jääb hulk kompleksseid mõtte.

³⁶ Vt Brogan, Scott 1993: 360; Põldmäe 1978: 45–50. Kristjan Jaak nimetas oma luulet (oode) vabavärsiliseks, vt Ainelo, Visnapuu 2008 [1932]: 137; saksa vabavärsikäsitlest selle taustana vt Undusk 2012: 17–23.

³⁷ Vt Parry 1971; e k Päll 2000: 80–90, vrd Undusk 2012.

³⁸ Erinevalt stihhilisest luulest hakati nn lüürilist luulet ridadena kirja panema hellenismiajal. Selle praktika, nn kolomeetria alusepanijaks peetakse III–II sajandi eKr Aleksandria grammatikut Aristophanest, vt Fleming 1999. „Danae” (tänapäevase numeratsiooniga fragment nr 38) tõlget vt VKA: 113, ülevaadet katsetest selle algset kolomeetriat taastada vt Skiadas 1981: 397–405.

³⁹ Algtekti vt Rhys Roberts 1987: 278–280. Nn „reastav kõne” on Aristotelese „Retoorika” 3. raamatu 9. peatükis defineeritud ühena kahest proosastiilist, seda võiks nimetada struktureerimata või vähestruktureeritud proosaks, mis vastandub omavahel kooskõlastatud fraasidele ja proosarütm järgivale „tagasipööratud” ehk perioodilisele proosale (vt Päll 2007: 49–50, 90–91).

Kõrvalepõige: pedagoogikatradsioon ja sõnakunste kasulikkus

Gorgiasest lähtudes saime määratluse: luule on mõõttudes, seotud kõne, proosa käib jala (vt LSJ: *πεζός*, ühe tähendusena 'proosakõne') ja omab üldisemat rütmi. Dionysios tõi välja piirialad: proosa, mis meenutab poeesiat, ja luule, mis paistab proosana. Platon ja Aristoteles määrasid poeetika ja retoorika kui teoreetiliste distsipliinide edasise arengu ning laienemise, ent hilisantiigi kokkuvõtlikes käsitlustes pööratakse põhitähelepanu nende kui kunstide staatuse kehtestamisele (hõlmates definitsioone, päritolu (sh jumalikkus), kasulikkuse argumenti ja ülevaateid nende ajaloost) ja alles seejärel vahenditele ning mõjule (vt Kennedy 1994: 218–220). Kuna retoorika käsitleb poeetilisi figuure, õpetab mõtteid leidma, reastama, esitama ja mäletama, pöörduv poetikateooria jätkuvalt retoorika poole. Poeetikatest seevastu leiame väga üksikasjalikke, normatiivseid värsimõõtude käsitlusi, ent ka filosoofilisemaid üldistusi kunsti mõju kohta.

Enne edasi liikumist tuleb meenutada pedagoogilist aspekti sõnakunste õpetamisel ja Platoni kriitikast alguse saanud kasuistlikke ja moralistlikke tendentse: kui antiikkeeltega seoses saab grammatika üha enam võorkeeleõpetuse rolli (ja hakkab XVIII sajandil koos nendega taanduma), siis retoorika ja poeetika õigustamine moraalse kasvatuse ja kasuga kestab vähemalt uushumanismini XIX sajandi alguses.

Kasvatus ja nauding: Isokratesest Augustinuseni

IV sajandi eKr Ateena mõjukas retoorikaõpetaja ja poliitik Isokrates rõhutas kõnekunstiõpetaja rolli eeskujuna, nimetades kunsti allikatena annet, harjutamist ja haridust („Sofistide vastu”, 14–15).⁴⁰ Retoorikaõpingute kaitseks esitas ta teesi, et need aitavad kujundada õpilaste kõlbelist loomust, ja et poliitilise kõnekunstiga tegelemine innustab noori püüdlema vooruse, mõistlikkuse ja õigluse poole („Sofistide vastu”, 21). Retoorika õigustamine kõlbelise kasvatusena on vastus Platoni kriitikale; sama argumenti hakkab kasutama ka poeetika.

Kõnes „Poeet Archiase kaitseks” („Pro Archia Poeta”), mis on üks mõjukamaid poeetika manifeste,⁴¹ rõhutab Rooma poliitik, kõnemees ja teoreetik Marcus Tullius Cicero (106–43 eKr), et võlgneb Archiasele oma kõneoskuse (I.1), iseloomustades teda väga andeka luuletaja ja õpetatud mehena (II.3). *Poeta doctus* (õpetatud, haritud poeet) jääb kiitvalt iseloomustama luuletajaid kuni XVIII sajandi keskpaiga paradigmuuatuseni, ent Cicero sõnusi tuleb poeete loomulike eelduste ja jumaliku inspiratsiooni tõttu pidada ka pühadeks (VIII.18). Ta rõhutab poetide tähtsust rollimudelite loojaina, kes kujundavad inimeste hinge ja vaimu (VI.14), vaimu harivate teaduste sidet ja sugulust (I.2) ning seda, et need innustavad noorsugu, pakuvad rõõmu, pelgupaika ja lohutust (VII.16).

⁴⁰ Siin ja allpool vt Isokrates 1980. Kõne avaldamata tõlget eesti keelde saab küsida artikli autorilt.

⁴¹ Järgnev refereering toetub Astrid Kurismaa tõlkele, vt RKA 1971: 170–178. Sellest kõnest kui Eesti alade poeetikaõpetust mõjutanud manifestist vt Viiding 2015: 179–182.

Samalaadsed argumendid leiame Plutarchose (u 50–112 pKr) traktaadist „Poeetide kuulamisest” („De audiendis poetis”): kuigi luule on petlik, pakub ta naudingu kõrval palju toitu noortele hingede, harides neid; õige õpetaja kõrval õnnestub õpilasel luule võludele vastu panna ja keskenduda moraalsele sisule, jagatud õpetustele, hoiatavaile või soovitatud eeskujudele jne (Plutarchos, „Poeetide kuulamisest”, 15b, vt Plutarchos 2011).

Cicero välja toodud retoorika eesmärgid võtab järgnev traditsioon kokku kolme sõnaga: *docere, delectare, movere* (‘õpetada’, ‘naudingut pakkuda’, ‘mõjutada’).⁴² Sama kolmik esineb meie ajaarvamise IV–V sajandi vahetusel Augustinuse traktaadis „Kristlikust õpetusest” („De doctrina Christiana”), milles Cicero väljatoodule (*docere, movere* (ja sünonüümiga *flectere*), mööndusega ka *delectare*) lisandub rõhutus, et retoorika peaeesmärk olgu kristlik tõde. Nii sanktsioneerib Augustinus jutlustamise, eksegeesi ja õpetlike käsitluste retoorika õpetamise keskjal.⁴³

Euroopas ja Eesti aladel veel mõjukam alustekst, Horatiuse „Ars poetica” toob välja erinevate kunstialade seotuse (vārs 361 *ut pictura poesis* e motiivina, tlk ‘luuletus on nagu pilt’),⁴⁴ rõhutades luulekunsti jälgenduslikkust ja ka draama suuremat mõjuvust, kuna kuulmisele lisandub nägemine (v 9 jj, 179 jj ja 361 jj). Selle paljutsiteeritud värsid sõnastavad luule ülesande olla kasulik ja pakkuda naudingut (*prodesse* ja *delectare*, v 333 jj), ent veel suuremat tähelepanu pöörab „Ars poetica” sellele, kuidas sõna mõjutab hinge. Horatius toob sisse uue vaatenurga, lähtudes retoorikateooria sobivuse mõistest: luule peab puudutama teatris vaataja südant (v 99), ent kuuldud sõnad ei pea tundeid ainult tekitama, vaid ka sobivalt väljendama, et mõjuda ehtsalt, nii et kui loodus ja saatus teevad rõõmsaks, tõukavad raevu, suruvad meeletehetele või ängistavad, siis on just keel tõlk, kes väljendab hingeliigutust (v 105–110).

Antiikajal luuakse veel üks XV–XVIII sajandil ülimat populaarsust nautinud teos, Longinose traktaat „Ülevusest”, mis näeb sõnakunsti tähtsust selle jumalikus päritolus ja hinge ülendavas mõjus. Longinos arendab edasi mudelit, mida nägime Platonil („Ion”), Cicerol („Pro Archia”), Piiblis, Augustinusel või Horatiusel („Carmina” 1.31.2, „Kirjad” 1.7.11 jm), kus poeet on jumalik ettekuulutaja, kelle ülev loomine tõstab hinge kõrgemale igapäevasest (vt Päll 2002, 2016).

Nii näeme poeetika- ja retoorikakäsitlustes kõikjal Gorgiase emotsioonikäsitlust, ent ka vastuseid Platoni etteheitele, mis annavad sõnakunstidele kasuliku rolli ühiskonnas. Kuid see puudutab pigem teooria ja õpetuse staatust. Luule enda instrumentaliseerimises pole midagi uut, kuna see on algusest peale täitnud kindlaid ühiskondlikke funktsioone: meelt lahutada, ülistada, õhutada või harida, aga ka jumalatega ühendust otsida.

⁴² Vt nt Cicero, „Parimat liiki kõnemeestest”, 3: „Parim on ju see kõnemees, kes rääkides kuulajate vaimu nii harib, lõbustab kui sügavalt liigutab” (tlk A. Kurismaa, vt RKA: 179), aga ka tema „Brutus” (RKA: 184–189). Retoorika süsteemi, vahendeid ja mõju käsitlevad „Toopika”, „Kõnemees”, „Kõnemehest” ja „Leiutamistest” (vt Cicero 1963).

⁴³ Vt Marrou 1938: 507–540; Murphy 1974: 52–62 ja teksti väljaannet Augustinus 2004.

⁴⁴ Selle teksti rollist Tartu akadeemias vt Viiding 2015: 179–182, vt Ülo Torpatsi tõlget RKA: 342–352.

Ülehüpe: poeetika ja retoorika keskajal

Klassikalise antiikaja detailsete ja süvitsi minevate poeetika- ja retoorikakäsitluste kõrval tegeleti alghariduses pidevalt nn väikese retoorikaga ehk eelharjutustega (kr *progymnasmata*), mis keskajal liiguvad grammatika valdkonda. Varauusajal sulab nn väike retoorika kokku stiiliharjutustega (lad *exercitia styli*) ja saab Euroopa traditsiooni eeskujul keeleõppe osaks ka Eestis (vt Kennedy 2003; Päll 2013: 207–216). Alates VI–VII sajandist (Cassiodorus ja Sevilla Isidorus on erandid) taanduvad ulatuslikud retoorika- ja poeetikakäsitlused skemaatilisemate traktaatide ja sissejuhatava koolihariduse, vabade kunstide (*artes liberales*) ees, mis jagunevad sõnakunstide *trivium*’iks (grammatika, retoorika, loogika) ja matemaatiliste kunstide *quadrivium*’iks (aritmeetika, geomeetria, muusika, astronoomia).⁴⁵

Kuigi poeetika nime poolest seitsme vaba kunsti süsteemi ei kuulu, ei jää ta kõrvale. Esiteks tegeleb muusika matemaatiliste aspektide kõrval antiigi luuleteooria filosoofilisema osaga, uurides kunsti mõju hingele;⁴⁶ kuigi juba Horatiuse ajaks olid muusika ja luule eristunud, on poeedi ja lauliku kuvandid püsivalt kokku sulanud (mõelgem Kristjan Jaagu „Lauljale” või „Kuule!”). Teiseks õpetas keskaja praktikale orienteeritud ja normatiivne poeetikakäsitlus tundma keele prosoodiat, värsimõõtusid, sõnaliike ja stiilifiguure; see oli osa grammatikast, mis omandas ka järjest enam võõrkeeleõpetuse iseloomu (Murphy 1978: 205–207).⁴⁷ Kolmandaks sidusid sõnakunste ühised sisulooime, teksti struktureerimise ja sõnade ühendamise, esituse ja meelepidamise võtted, mis olid traditsiooniliselt retoorika osa. Ja neljandaks tegeles teose ülesehituse ja mõtete leidmisega üha enam loogika, eriti tänu Boethiuse teosele „Erinevatest topostest” („De differentiis topicis”), mis lähtus Aristotelese ja Cicero käsitlustest ja viis ajuti loogika diktaadini teiste distsipliinide üle (Leff 1978: 4–15; Kelly 1978: 230–235). Nii põimusidki kõik kolm triiviumi osa keskajal nii omavahel kui ka poeetikaga.

XII–XIII sajandi vahetusel sai sõnakunstikäsitluste areng uue hoo Vendome’i Matthieux’ ja Vinsaufi Godefroy poeetikatraktaatidega, renessansiajal lisandus palju uusi värsistamise õpikuid (Gallo 1978: 68–73; Leff 1978: 17–19). XIV–XVI sajandil tõusis vastulöögina loogikale ja dialektikast lähtuvalle filosoofiale tähtsaimale kohale retoorika Valla, Viveze ja noore Melanchthoni käsitlustes; avastati uuesti kreeka ja rooma suured retoorikakäsitlused, retoorikateooria toel leidis humanismiaja ladina keel oma eeskujud Cicero proosastiilist, öitses humanistide ladina- ja kreekakeelne luule ning kunstiteoorias sai Longinose traktaadi avaldamise ja tõlgetega alguse ülevuse idee võidukäik.

⁴⁵ Vt Marrou 1950: 244–245, 257–259; Kolk 2002; Eesti- ja Liivimaa koolides Viiding 2013: 159–166.

⁴⁶ Matemaatiliste kunstide hulka kuulub muusika tänu pütagoorlaste intervalli- ja akustikauuringutele ning hilisematele rütm- ja intervallikäsitlustele (West 1992; Barker 1989). Muusika lugemist matemaatiliste kunstide hulka võis soodustada ka Platoni „Phileboset” tulenev traditsioon, mis peab teadusteks vaid mõõdetavate suurustega tegelevaid distsipline (vt Detienne, Vernant 1974: 304). Muusikaesteetikast vt Sparshott 1980.

⁴⁷ Stiilifiguuride õppimine oli peamine nii värsilooime, jutlustamise kui ka kirjajututamise õpetustes, vt Gallo 1978: 82 (ja mujal); Ward 1978: 57.

XVII sajandi Eesti sõnakunstiteooriat ja praktikat mõjutasid enim arengud Saksamaal. XV sajandi lõpul avaldas kroonitud poeet Konrad Celtis (ka Konrad Bickel, 1459–1508) traktaadid „Värsi- ja laulukunst” ja „Kokkuvõtte Cicero mõlemast retoorikakäsitlusest koos mälukunsti ja kirjakirjutamise õpetusega”.⁴⁸ Retoorikat ja poeetikat käsitles teoses „Filosoofia pärlid” Gregor Reisch (ca 1470–1525), Freiburgi humanist, skolastiline filosoof ja kartusiaanlane.⁴⁹ Õpikuina oli ülipopulaarne Desiderius Erasmus (1469–1536) „Sõnade ja ainese küllusest”, ka Eesti koolides.⁵⁰

Mõlemad distsipliinid päädisid varauusajal suurte kokkuvõtlike käsitlustega, milleni ei olnud jõutud ka antiikajal: Julius Caesar Scaligeri „Seitse raamatut poeetikast” („De poetices libri septem”, 1561) ja Gerhard Vossius (1577–1649) „Kuu raamatut kommentaare retoorikast” („Commentariorum rhetoricorum libri sex”, 1606). Vastukaaluna filoloogilistele käsitlustele sai hoo sisse Petrus Ramuse (1515–1572) retoorikaõpetus, mis eristas rangelt sisuga tegeleva loogika ja vormilise küljega (eeskätt figuuridega) tegeleva retoorika – see ei osutu retoorikale tulevikus mainekujunduslikult kasulikuks, luues mulje sellest kui vaid pealispinnaga tegelevast distsipliinist. Kuigi Ramuse retoorika nautis tohutut edu, ka Tartu akadeemias,⁵¹ laenati luuleloomingu mudelid jätkuvalt ka klassikalisest retoorikast, lähtudes Scaligeri ja Martin Opitzi poeetikate juhtnööridest.⁵² Hea luuletaja oli endiselt *poeta doctus*.

Poeetika ja retoorika professorid Eestis

Reformatsioonijärgsete haridusreformide tulemusel asusid Saksamaa ja hiljem ka Eesti kõrgemates koolides tööle poeetika ja retoorika professorid, kes õpetasid erinevates keeltes ja teemadel luule kirjutamist ning kõnede pidamist osana humanistliku hariduse programmist (vt Viiding 2013). Tartu jesuiitide seminaris ja linnakoolides õpiti retoorikat ja poeetikat peamiselt keeleõpetuse raames, osana stiiliharjutustest, kus õpiti kirjutama, parafraseerima, tõlkima ja analüüsima nii luuletusi kui ka lühikesi proosapalu ja kirju (vt Kaju 2014; Viiding 2013, 2015; Päll 2013). Eesti olulisimad retoorika ja poeetika professorid olid Tallinna gümnaasiumis, Rootsi aja ülikoolis ning keiserlikus Tartu ülikoolis. Kuigi professorite ülesanded on põhikirjades sõnastatud eraldi, tuli neil tihti õpetada mõlemat distsipliini ning üldharivail

⁴⁸ Vastavalt „Ars versificandi et carminum” (1486, 1492) ja „Epitoma in utramque Ciceronis rhetoricam cum arte memorativa nova et modo epistolandi utilissimo” (1492), vt Rupprich 1957.

⁴⁹ Vt „Margarita philosophica”, esmatrükk 1503, täielikum 1508; vt Heß 2003.

⁵⁰ „De utraque verborum ac rerum copia” (1512), vt ka ta „Colloquia familiaria” (1518). Erasmus teoste kasutamisest õpikuna Tallinna gümnaasiumis vt Kaju 2014: 40–41, 46–47, 54; tema „Adagia” kasutamisest Tartu juhuluules Viiding jt 2007 (*passim*).

⁵¹ Vt *Constitutiones Academiae Dorpatensis*: 60 ja Ramuse „Dialektika” („Dialecticae partitiones”, 1543), tema retoorika ilmus enamasti Talaeuse nime all („Audomari Talaei Rhetorica E. P. Rami Regii Professoris Praelectionibus observata”, Pariis 1575 ja hiljem).

⁵² Vt Till 2003a: 442; ka Opitzi „Raamat saksa luulekunstist” (1624), mille 5. ja 6. peatükk näitavad, kuidas sõnade leidmisel ja kokkupanekul segunevad retoorika, grammatika ja luulekunsti valdkond (Opitz 2016: 103–135).

teemadel kõnelemise kaudu õpilasi harida. Sõnakunstid täitsid niisiis antiikautorite sõnastatud ülesannet anda igakülgset haridust ja kujundada kaunilt kõnelemise kaudu iseloomu.⁵³

Tallinna gümnaasium

Tallinna gümnaasiumis olid poeesia ja retoorika professuurid tihti ühendatud muude ainete õpetamisega: gümnaasiumi asutamisaastast (1631) oma surmani oli poeetika professor *Poeta Laureatus* Timotheus Polus, ent retoorika professor ühendati ajalooõpetaja omaga juba 1632. aastal, XVIII sajandi keskel ühendati poeetika ja kreeka keele professor ning sama sajandi lõpul kadus ka iseseisev retoorika professor (vt Hansen 1881: 30, 48, 119–122, 179–213). Hääbuvat retoorika õpetamise traditsiooni jäi esindama vaid gümnaasiumi teoloogia ja retoorika professori Jacob Martin Heroldi „Lühike sissejuhatus kõnekunsti” („Kurze Anweisung zur Redekunst”, Reval 1768).

Ainsa iseseisva poeetikaalase käsitluse Tallinna gümnaasiumis avaldas Johann Hörnick, kes alustas 1671. aastal gümnaasiumis tööd poeetika professorina ja 1677. aastal retoorika ja ajaloo professorina.⁵⁴ Tema 1671. aastast pärit inauguratsioonikõne põhiteesid on horatiuslikud: luulekunst peab tooma kasu ja lahutama meelt (vt Viiding 2015: 187–188).⁵⁵ Hörnickit näib olevat inspireerinud Prodikose müüt Heraklesest teelahkmel, kes peab valima kahe daami: lihtsalt rõivastatud tõe ja ülesmukitud naudingute vahel. Luule allegoorias liitis ta daamide kirjeldused, saades tõe kuulutava poeesia, keda alusetult kerglaseks naisterahvaks peetakse, ja vihjates nii poeesia paradoksaalsele seisundile jumaliku tõevahendaja ja petliku naudingupakkujana.

Tartu akadeemia Rootsi ajal

Rootsi aja Tartu ülikoolis olid poeetika ja retoorika professuurid enamasti ühendatud: Academia Gustaviana (1632–1656) ja Academia Gustavo-Carolina (1690–1710) üheksast retoorika ja poeetika professorist seitse õpetasid mõlemat distsipliini (vt Piirimäe 1982: 279–283). Kuigi kõik nad kirjutasid juhuluulet, on vaid *Poeta Laureatus* Laurentius Ludenius (1592–1654) paistnud silma aktiivse luuletaja ja kõnemehega, ka Olof Hermelini (1658–pärast 1712) tuntakse tänapäeval peamiselt poeedi (luulekogumiku „100 rootsi linna” autorina) ja Rootsi riigiajaloolasena (vt Viiding jt 2007).

Tartu akadeemias pidi retoorika õpetamine järgima Petrus Ramuse käsitlusi, pöörates tähelepanu nii kõne loogilisele ülesehitusele kui ka figuuridele. Professoril

⁵³ Ülevaadet poeetika õpetamisest vt Viiding 2015: 179–190.

⁵⁴ Tema ajal avaldati Tallinna gümnaasiumi õpilaste jaoks ka Gerhard Vossiusse „Retoorika” lühiversioon Johann Sebastian Mitternachtilt, vt „Gerh. Joh. F. Vossii Elementa Rhetorica” (Reval 1680); vt Kaju 2014: 46, 51.

⁵⁵ Tema kõne „Poeseos laus, oratione augurali, in Gymnasio Revaliensi” (Reval: Simon, 1671) on ilmunud Kristi Viidingu tõlkes ja kommentaaridega (Viiding 2015: 191–205).

tuli tutvustada üliõpilastele näidiskõnesid, anda üliõpilaste jaoks ette teemad ja struktuur (arvatavasti ka kirjandus) ning korrigeerida keelekasutust (vt *Constitutio-nes Academiae Dorpatensis*: 60, mrk 18 ja 101). Ülikoolielus oli retoorika ja poeetika professor arvatavasti kõige nähtavam tegelane, sest ta vastutas nii akadeemia igapäevaelu kõiki sündmusi saatvate avalike kõnede kui ka juhuluule eest. Eriti õit-ses viimane Ludeniusse ajal, mil anti välja 58 juhuluule kogumikku (*Academia Gus-taviana* ajal kokku üldse 76), lisaks üksiktrükiseid ja dispuutide ning oratsioonide juurde lisatud õnnitlusi.⁵⁶

Ludeniusse juhendatud proosaoratsioonide ja värsskõnede ülesehitus on sar-nane, toetudes definitsioonidele, põhjustele (loov-, eesmärgpõhjus jne) ja tõendus-tele (näiteks kasu või iidsuse põhjal), mis tihti esitati ka trükise äärtel olevais mar-ginaalides. Kõrgeima staatusega olid panegüürikad valitsejate auks, mille autor oli peamiselt Ludenius ise,⁵⁷ aastavahetuste, kristlike pühade ja matuste puhul esitasid kõnesid ka üliõpilased. Suurim osa ladinakeelsetest üliõpilaskõnedest käsitles üli-koolis õpetatavaid aineid. Nende teemades on ülekaalus moraalfilosoofia (nt kars-kus, mõõdukus, sõprus, viha jne), palju on ka eri piirkondi käsitlevaid kõnesid, mis olid tihti ülistava alatooniga (näiteks Risinghi „Kõne Tartu linnast”, 1637). Veel ühe suurema alarühma moodustavad teoloogiateemalised kõned (nt inglitest, saatanast, kolmainust), vähem on õiguse või poliitika valdkonna kõnesid. Osa kõnesid käsit-leb erinevaid distsipliine tervikuna, näiteks vabade kunstide kasulikkust, muusikat, poeetikat, dialektikat, kõnekunsti, heebrea, kreeka ja ladina keelt ning meditsiini. Esineb ka igapäevaeluga seotuvaid teemasid, alustades rändamisest ning lõpetades sellega, miks tudengid professorite sõna kuulama peavad. Kõnede teemad kattu-sid sageli dispuutide teemadega, ent võrreldes dispuutidega (mis kujutavad endast tihti vaid teeside loetelu) olid kõned argumenteeritumad ja sisaldasid rohkem näi-teid, sarnanedes rohkem tänaste teadustöödega (kui välja arvata ülistuslik stiil ning ajastuomaselt vilets viitamispraktika). *Academia Gustavo-Carolinas* näib harjutus-kõnede traditsioon taanduvat panegüürika ees, ent juhuluulet kirjutatakse endiselt, kuigi vähem aktiivselt.

Värsskõned

Akadeemiates ja gümnaasiumides praktiseeriti veel üht žanri, mis jääb luulekunsti (eeskätt didaktilise luule) ja retoorika piirimaile: ladinakeelseid värsskõnesid. Nende temaatika sarnaneb proosakõnede omaga: esikohal olid Ludeniusse pane-güürikad valitsejate auks, tudengid esitasid kõnesid uue aasta, jõulude või suure reede puhul ning üldharivail teemadel, nagu Pühast Vaimust, inimese seisundi haprusest, mõõdukusest, põllumajandusest, ennetest, poeesia ja vabade kunstide

⁵⁶ Selle luule žanrijaotus sõltub ajendiks olevaist sündmustest, ent vormipaleti järgi on pilt ülimalt mitmekesine. Vt Viiding jt 2007: 23–24, Viiding 2002: 54, 137; kreekakeelsest luulest Päll 2018.

⁵⁷ Ludeniusse professuuri ajast säilinud 211 kõnest 21 on temalt endalt, 190 teistelt, millest 176 on aga Ludeniusse eessõnaga. Vt Jaanson 2000 ja trükiste koopiad Tartu Ülikooli raamatukogus (millele toetub alljärgnev käsitlus teemade kohta), üksikkäsitlusi kõnedest on avaldanud Kristi Viiding, Katre Kaju, Kaarina Rein ning allakirjutanu.

kiituseks. Värsskõned järgivad enamasti samasugust loogikast lähtuvat ülesehitust nagu proosakõned. Neid peeti ka kreeka keeles, et näidata oma küpsust ja valmisolekut õpetama asumiseks. Varaseim Eestiga seotud kreekakeelne värsskõne on Gregor Krügeri Wittenbergis 1550. aastate keskpaigas trükitud kõne kristlikust mõtteviisist. Tartu akadeemias trükiti 1633. aastal Peter Götschi 1632. aastal peetud inauguratsioonikõne „Christognosia” ning 1643. aastal Tallinna gümnaasiumi poeetikaprofessoriks saanud David Cunitz avaldas 1642. aastal oma kõned suure reede ja jõulude puhul (Päll 2018: 75–82). Värsskõnede tippaeg Eestis jääb XVII sajandi keskpaika, huvi nende eeskujule, antiigi didaktilise luule vastu kahanes XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandil, kui au sisse tõusis poeedi originaalsus.

Poeetikast

Eesti ala poeetikakäsitlustest on põhjaliku ülevaate andnud Kristi Viiding (2002: 23–33, rõhutades Scaligeri eeskujule; ka Viiding 2015). Naasmaks artikli alguse, poeesia definitsiooni ning retoorika ja poeetika komplementaarsuse teemade juurde, toon välja paar täiendavat momenti Jacob Lotichiuse kõnes „Poeetikast”, mille ta pidas 1642. aastal Academia Gustavianas. Lotichius lähtub Georg Sabinuselt pärit luule definitsioonist, arendades edasi Boccacciole tuginevat teesi, et poeesia on oma laadne filosoofia, mida poeedid jumaliku inspiratsiooniga edastavad: „poeetika on värsimõõdu abil [*numeris*] kaunistatud filosoofia” (vrd Leinkauf 2017: 439–441). Teemavaliku põhjenduseks tsiteerib Lotichius Platoni sõnu poetidest kui tarkuse isadest, ent teda ei huvita Platoni poeetikakäsitlus, vaid tema autoriteedi abil luule kõrge staatuse kehtestamine, mida toetavad viited poetide jumalasarnasele häälele ja teadmisele, luule jumalikule päritolule, poeesia iidsusele, muistse aja poetidelt ja pikale traditsioonile. Tema põhiteesid poeetika õpetamise õigustamiseks, meeldivuse ja kasu idee pärinevad Cicero ja Horatiuse kaudu kreeka filosoofidelt (vrd Viiding 2015: 183). Antiigi traditsioonid kanduvad edasi poeetika vaatlemises muusika ja kunsti sõsardistsipliinidena,⁵⁸ mille kõrget staatust näitab seos filosoofiaga: „Poeetika on mõõtudes filosoofia, pühade kokkukõla, vooruste harmoonia.”⁵⁹ Lotichius nimetab ka poeesia ühisosa kõnekunstiga, tuues taas nende erinevuse kriteeriumina välja meetrumi ja eristades seda rütmist:

Kõnekunstil on poeetikaga see ühisosa, et annab vahendid külluslikult kõnelemiseks. Nii nimetatakse kõnemeest ja poeti kõneosavaks, kui ta paindliku meelega kõneosavusega oskab kõnelda väikesest tagasihoidlikult, keskmisest tasakaalukalt, suurtest asjadest suursuguselt. Kui ta oskab leiutada hiilgavalt, esitada suurejooneliselt, paigutada avatult ja kujundada mitmekesiselt. Tõesti, vahe on vaid selles, et poeetika kõneleb külluslikult seotud kõnes, kõnemees aga sidumata kõnes.

Muidugi, isegi head kõnemeest kammitseb proosarütm, ent poet on värsimõõtude külge niivõrd seotud, et kui eksib mõne silbiga, ei õnnestu tal alustada sobi-

⁵⁸ Toetudes tsitaatidele Horatiuse „*Ars poetica*”, 391 jj ning 361 jj.

⁵⁹ *Est poetica philosophia metrica, sacrorum consonantia, virtutum harmonica*, Lotichius 1642: A3r.

valt, jutustada avatult, väidelda teravalt, ühendada kindlalt, kaunistada väljapaistvalt, õpetada sobivalt, rõõmustada mahedalt, teostada meeldivalt. (Lotichius 1642: A4v)

Selle lõigu aluseks on Konrad Celtise sissejuhatuse Cicero retoorikate epitoomile, millega sarnane lõik esineb ka Reischi „Filosoofia pärlites” (Celtis 1492: A5v; Reisch 1508: 1r). See ühendab kõne eri osadele seatud eesmärgid kõnekunsti kolme eesmärgiga: *docere, delectare, movere (persuadere)*. Meeldivuse üheks loojaks peab Lotichius rütmi, mis proosas toetub kooskõlaliste lauselõppude kasutamisele, luules aga meetrumitele. Ta rõhutab erinevate sõnakunstiteooriate komplementaarsust: vaja on mõelda ja kaalutleda, kasutada loogikat, mis õpetab kõne argumente kasutama, võttes neist nii naudingut pakkuvad (*delectantia*) kui ka liigutavad (*moventia*). Poeetika ja retoorika ühisosa on sõnakunsti vahendite küllus (*copia verborum*).

Lotichuse kõne (nagu ka teised eesti retoorika- ja poeetikakäsitlused) vajab kindlasti uut tekstiväljaannet ja tõlget, et selguks selle koht Euroopa kontekstis. Hetkel saame tõdeda omanäolise ja andeka sünteesi loomist, kuigi kollaažlikult. Ent Tartus avaldati ka üks seniste uurimuste põhjal tõeliselt originaalne käsitlus, mis ühendab poeetika (teema, stiilifiguuride, proosarütmi käsitlemise osas), retoorika ning loogika: 1645. aastast pärinev Laurentius Ludeniuse ja Ericus Holsteniuse dispuut Cicero kõne „Pro Archia” analüüsiga (vt Kippar 2013). XVIII sajandil taandub antiikkultuurist lähtuva kõnetaide traditsiooni käsitlemine Eestis. Edasine poeetika-traditsioon on peamiselt saksakeelne ja lähtub pigem tänapäevastest arusaamadest ilukirjanduse kohta.

Johan Karl Simon Morgenstern

XIX sajandi esimesel poolel tegutses Tartus retoorikaprofessor Johan Karl Simon Morgenstern (1770–1852), kes oma mitmekülgse tegevuse raames toetus uushumanismi vaimus kunstide õppimise traditsioonilistele põhjendustele, rõhutades nende moraalsel tähtsust ja mõju kujunevate inimeste loomusele.⁶⁰ Ta ei õpetanud poeetikat kunagi eraldi ainaena, ent käsitles luule ülevust ja mõju noortele oma kõnedes, vaieldes vastu valgustusfilosoofiast mõjutatud kolleegidele, kes pidasid tähtsamaks reaalseid, ikka ja jälle uuesti sõnastades oma vaimset kreedot:

Nad soovivad meil eelistada vaimu harimise parima ettevalmistusena reaalseid, eeskätt geomeetriat, selle asemel et õppida antiigi kirjasõna ja kõige enam kreeka ja ladina keelt [...] pole ju mingit kahtlust, et reaalinete abil harjutatakse meid mõtteid korra järgi paigutama ja ka kõnelema, nii et kõike eelnevate poolt illustreeritaks ja kinnitatakse. Samuti on filoloogia õpinguis: grammatika õppimise, tõlgendamise, tõlkimise, kirjutamise harjutamisega haritakse mõistust igakülgsest, treenitakse üheaegselt paljusid hinge võimeid: mälu, maitset (mõistmist), fantaasiat, otsustusvõimet, arukust, niisamuti ei peaks ka reaalinetea ainult mõistust treenima. [...] Selleks et valmistuda asjadeks, mille puhul valitseb tõenäosus, võib filoloogia osutada

⁶⁰ Vt Anderson jt 2020.

kasulikumakski kui matemaatiliste ainete õppimine. Tõesti näib, et need antiigi kirjasõna põlgajad ei mõista kogeda maitsest tulenevat sulneimat naudingut, mida Filoloogile vanade keelte õppimisel ja muistse aja kirjanike selgitamisel pakuvad just need asjad, mis peletavad meeletuimust: mõnikord ületatud raskused, mõnikord ununenud asjade taasleidmine, pimedusse jäänud vähehaaval valgusega üle valamine, ebakindla toomine kindlale tõenäosuse astmele; nad ei ole kogenud, kui imevärselt just see hinge püüdlus, mille abil Filoloog otsib teed läbi sõnade varjude muistse aja inimeste poolt edasi antud asjade juurde; kasvatab, lihvib, paneb hiilgama paljude vaevade järel taasleitnud tõese ja kauni jõu. Nad ei mäleta meeldivaimat naudingut, mis on antiikaja radadel ühine nii Filoloogil kui mis tahes rändajal. (Morgenstern 1800: 10–13)

Morgensterni ajaks on sõnakunsti käsitlemine muutunud kirjanduslikuks, ent filoloog võtab ka filosoofi rolli uurida tõde. Maitse kasvatamine on esmatähtis, sest see arendab tõese ja kauni tajumist. Ent pidagem silmas veel ühte, mida filoloog (Morgensterni näitel kõnekunsti, klassikalise filoloogia, esteetika, kunsti- ja kirjandusloo uurija) naudingut kõrval saab: filoloogia ja esteetikaga tegeledes, luule ja kunsti uurimiseks peletatakse meeletuimust.

Kokkuvõtte asemel

Milleks kõnelda antiigi luuleteooriatest, kas neist on abi tänapäeva eesti luulet käsitledes? Esiteks võiks neid kasutada (nagu kogu kirjandusklassikat) maitse kasvatamisel, mida lugese oma peatööks Karl Morgenstern ja millele kutsus üles Marju Lepajõe. Ent antiigi teoreetikute tähelepanekud sisu- ja vormikriteeriumide vastuolude kohta, nende katsed kokku viia proosa ja luule käsitusi võiks toetada ka vabavärsi ja kunstproosa analüüsist.⁶¹ Kolmas, siin suurema tähelepanuta jäetud ühisteema antiigi retoorikas ja poetikas on stiilifiguurid. Tahaksin vaimeldada vastu Gérard Genette'i väitele, et tänapäeval pakub retooriliste figuuride käsitlemine veel vaid ajaloolist huvi (Genette 2018: 48; käsitus pärineb 1966. aastast ja kehtib tollaste arusaamade kontekstis). Tõsi, figuuriõpetuse kui märkide koodeksi omandamist tänapäeval enam ei harastata, ent antiigi retoorika ja poeetika figuurid on keelele loomulikult omane vahend kõne struktureerimiseks, olulise ja ebaolulise eristamiseks ja kuulaja köitmiseks. See, kas me nende mõju uurimisel lähtume traditsioonist või pöördume XX sajandil leitud meetodite juurde, mis vanu ideid uues sõnastuses kuulutavad, on iseasi.

Artikkel on ilmunud Tartu Ülikooli humanitaarteaduskonna rahvusteaduste baasfinantseerimise granti PHVLC20938 toel. Autor tänab Meelis Friedenthali hea nõu ja Arne Merilaid julgustuse eest.

⁶¹ Kui tegu on ainult kahe valikuga: värss (sh ka vabavärss) ja proosa, siis intuiitiivsel lugemisel liigitaksime Tuglase „Mere” vabavärsiks, „Taevased ratsanikud” aga rütmiproosaks. Aga kui liigitame vabavärsiks nii „Mere”, Kristjan Jaak Petersoni „Kuu” (või „Laulja”) kui ka Alliksaare „Õhtute kuld kollase tolmu”, siis jääb puudu mingi eraldi kategooria, millesse paigutada Alliksaare „Kuigi on nii palju lilli” ning Ainelo ja Visnapuu 2008 [1932] vabavärsi näide Vares-Barbaruselt.

KIRJANDUS

- Ainelo, Jaan; Visnapuu, Henrik 2008 [1932].** Poetika põhijooni. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Anderson, Jaanika; Päll, Janika; Teemus, Moonika; Volt, Ivo 2020.** Qui Vult, potest. Karl Morgenstern 250. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Aristoteles 2003.** Luulekunstist (Poetika). Tlk ja komment Jaan Unt. Toim Ain Kaalep. Tallinn: Keel ja Kirjandus.
- Auerbach, Erich 1994.** Mimesis. Tegelikku kujutamine õhtumaises kirjanduses. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Kalle Kasemaa. Tartu: Ilmamaa.
- Augustinus 2004 = Augustine.** De Doctrina Christiana. Toim ja tlk R. P. H. Green. Oxford: Clarendon Press.
- Barker, Andrew 1989.** Greek Musical Writings. Vol. 2. Harmonic and Acoustic Theory. Cambridge: University Press.
- Berrendonner, Alain (toim) 2012.** Grammaire de la Période. Bern: Peter Lang.
- Brogan, Terry V. F.; Scott, Clive 1993.** Enjambement. – The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics. Toim Alex Preminger, T. V. F. Brogan. Princeton: University Press, lk 359–360.
- Calame, Claude 1986.** Le récit en Grèce ancienne. Paris: Klincksieck.
- Campbell, David A. (toim ja tlk) 1982.** Greek Lyric. Kd I: Sappho. Alcaeus. (Loeb Classical Library.) Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Celtis, Konrad 1492.** Epitoma in utramque Ciceronis rhetoricam cum arte memorativa nova et modo epistolandi utilissimo. Ingolstadt.
- Cicero 1963.** Rhetorica I–II. Toim A. S. Wilkins. Oxford: Clarendon Press.
- Cole, Thomas 1991.** The Origins of Rhetoric in Ancient Greece. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press.
- Cole, A. Thomas 1993.** Allaeostropha. – The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics. Toim Alex Preminger, Terry V. F. Brogan. Princeton: University Press, lk 51.
- Consbruch, Maximilian (toim) 1906.** Hephaestionis Enchiridion. Leipzig: Teubner.
- Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana).** Tlk ja komment Kristi Sak. Toim Marju Lepajõe. Tartu, 1997.
- Cope, Edward Meredith 1877.** The Rhetoric of Aristotle. Cambridge: Cambridge University Press.
- Detienne, Marcel 1994.** Les maîtres de vérité dans la Grèce archaïque. Paris: Pocket.
- Detienne, Marcel; Vernant, Jean-Pierre 1974.** Les ruses de l'intelligence. La mètis des Grecs. Paris: Flammarion.
- Devine, Andrew M; Stephens, Laurence D. 1994.** The Prosody of Greek Speech. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Diogenes Laertios 1972 = Diogenes Laertius.** Lives of Eminent Philosophers. Tlk R. D. Hicks. Cambridge: Harvard University Press
- DK = Diels, Hermann Alexander; Kranz, Walther (toim) 1952.** Die Fragmente der Vorsokratiker. Berlin: Weidmann.

- Fleming, Thomas 1999.** The survival of Greek dramatic music from the fifth century to the Roman period. – *La colometria antica dei testi poetici greci*. Toim Bruno Gentili, Franca Perusino. Pisa–Roma: Istituti editoriali e poligrafici internazionali, lk 17–29.
- Gallo, Ernest 1978.** The Poetria nova of Geoffrey of Vinsauf. – *Medieval Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric*. Toim James Jerome Murphy. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, lk 68–84.
- Genette, Gérard 1972.** Figures III. Paris: Seuil.
- Genette, Gérard 2018.** Tekstist teoseni. Valik esseid. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Anti Saar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Guthrie, William Keith Chambers 1995.** A History of Greek Philosophy. Kd III. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hansen, Gottfried von 1881.** Geschichtsblätter des Revalschen Gouvernements-Gymnasiums zu dessen 250jährigen Jubiläum am 6. Juni 1881. Reval.
- Heß, Gilbert, 2003.** Reisch, Gregor. – *Neue Deutsche Biographie* 21: 384–386 [Online-Version]. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118744364.html#ndbcontent> (17. I 2021).
- Isokrates 1980.** Isocrates with an English Translation in three volumes by George Norlin. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: Heinemann.
- Jaanson, Ene-Lille 2000.** Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu.
- Jaanson, Mart; Kaldalu, Monika; Päll, Janika (koost) 2002.** *Techne*. [Tallinn:] Scripta Musitalia.
- Jakobson, Roman 1987.** Linguistics and Poetics. – R. Jakobson, *Language in Literature*. Cambridge, Mass.: Belknap Press, lk 62–94.
- Kaju, Katre 2014.** Tallinna rootsiaegsed haridustrükised ja koolielu. – Tallinna linna- ja gümnaasiumitrükikoda (1634–1828). Toim K. Kaju. Tallinn: Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, lk 37–92.
- Kelly, Douglas 1978.** Topical invention in Medieval French literature. – *Medieval Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric*. Toim James Jerome Murphy. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, lk 231–251.
- Kennedy, George A. 1994.** A New History of Classical Rhetoric. Princeton: Princeton University Press.
- Kennedy, George A. 1999.** Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Christian Times. Chapel Hill–London: University of North Carolina Press.
- Kennedy, George A. 2003.** *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Kippar, Kerstin 2013.** Laurentius Ludeniusse disputatsiooni „Oratio Ciceronis Pro Archia poeta methodice resoluta...” editsioon ja tõlge. Magistritöö. Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia õppetool.
- Kolk, Kaspar 2002.** Tarkuse seitse sammast. Milleks on ja kust on pärit *septem artes liberales*. – *Techne*. Koost ja toim Mart Jaanson, Monika Kaldalu, Janika Päll. [Tallinn:] Scripta Musitalia, lk 72–82.
- Lausberg, Heinrich 1998.** Handbook of Literary Rhetoric: A Foundation for Literary Study. Tlk Matthew T. Bliss, Annemiek Jansen, David E. Orton. Leiden–Boston–Köln: Brill.

- Leff, Michael C. 1978.** Boethius' *De differentiis topicis* Book IV. – Medieval Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric. Toim James Jerome Murphy. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, lk 3–24.
- Leinkauf, Thomas 2017.** Grundriss Philosophie des Humanismus und der Renaissance (1350–1600). Hamburg: Meiner.
- Lepajõe, Marju 2002a.** *Techne* mõiste Platonil. – *Techne*. Koost ja toim Mart Jaanson, Monika Kaldalu, Janika Päll. [Tallinn:] Scripta Musicalia, lk 28–34.
- Lepajõe, Marju 2002b.** *Techne* mõistest Plotinosel. – *Techne*. Koost ja toim Mart Jaanson, Monika Kaldalu, Janika Päll. [Tallinn:] Scripta Musicalia, lk 47–54.
- Levin, Samuel R. 1962.** Linguistic Structures in Poetry. (Janua linguarum. Series minor 23.) The Hague: Mouton & Co.
- Lill, Anne 2002.** *Techne* ja *logos*: poeesiast filosoofiani. – *Techne*. Koost ja toim Mart Jaanson, Monika Kaldalu, Janika Päll. [Tallinn:] Scripta Musicalia, lk 35–46.
- Lotichius, Jacob 1642.** Oratio De Poetica. Dorpat: Typis Acad.
- Lotman, Juri 2006.** Kunstilise teksti struktuur. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Pärt Lias. [Tallinn:] Tänapäev.
- Lotman, Juri 2015.** Värss ja proosa. Tlk Maria-Kristiina Lotman. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 16, lk 175–178.
- LSJ = Liddell, Henri George; Scott, Robert; Jones, Robert Stuart; McKenzie, Roderick 1996.** A Greek-English Lexicon: With a revised Supplement by P. W. G. Glare, A. A. Thompson. Oxford: Clarendon Press.
- Luik, Tõnu 2002.** Filosoofiast kõnelda. (Eesti mõttelugu 44.) Tartu: Ilmamaa.
- Marrou, Henri-Irénée 1938.** Saint Augustin et la Fin de la Culture Antique. Paris: Boccard.
- Marrou, Henri-Irénée 1950.** Histoire de l'éducation dans l'antiquité. Paris: Seuil.
- Merilai, Arne 2011.** Luulekeele olemus. – Sirp 16. IX.
- Merilai, Arne; Saro, Anneli; Annus, Epp 2003.** Poeetika. Gümnaasiumiõpik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mikkel, Annika 2020.** Rütmilised lauselõpud 14. sajandi ladinakeelsetes ning itaalia rahva-keelsetes proosatestes. (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Morgenstern, Karl 1800.** Oratio de literis humanioribus sensum veri honesti et pulchri excitantibus atque acuentibus. Leipzig: Troschel.
- Morgenstern, Karl 1993.** Platoni *Politeia* ks nimetatud raamatu eesmärgist ja teemast. Tlk Marju Lepajõe. – Akadeemia, nr 1, lk 97–106.
- Murphy, James J. 1974.** Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- Murphy, James J. 1978.** Rhetoric and dialectic in *The Owl and the Nightingale*. – Medieval Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric. Toim J. J. Murphy. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, lk 198–230.
- Neschke-Hentschke, Ada 1993.** Carl Morgenstern. De Platonis Republica commentationes tres, Halae 1794: Platoni *Riigi* esimene nüüdisaegne kommentaar. Tlk Mari Tarvas. – Akadeemia, nr 1, lk 107–122.

- Opitz, Martin 2016.** Raamat saksa luulekunstist. (Bibliotheca artis poeticae.) Tlk Kai Tafenau ja Maria-Kristiina Lotman. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Parry, Milman 1971.** The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry. Oxford: Clarendon Press.
- Piirimäe, Helmut (koost) 1982.** Tartu ülikooli ajalugu I. 1632–1798. Tallinn: Valgus.
- Platon 1578.** Πλάτωνος ἅπαντα τὰ σωζόμενα. Platonis opera quae extant omnia. [Geneva:] H. Stephanus.
- Platon 2003.** Teosed I. (Avatud Eesti raamat.) Toim Marju Lepajõe. Tartu: Ilmamaa.
- Plutarchos 2011** = Plutarch. How to Study Poetry. Toim Richard Hunter, Donald Russell. Cambridge: Cambridge University Press.
- Põldmäe, Jaak 1978.** Eesti värsiõpetus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Päll, Janika 2000.** Stroofipiir ja selle ületamine Sappho ja Alkaiose luules. Magistritöö. Tartu Ülikooli klassikalise filoloogია õppetool.
- Päll, Janika 2002.** Ülevuse anonüümne *techne* – Pseudo-Longinuse traktaat *Ülevusest*. – *Techne*. Koost ja toim Mart Jaanson, Monika Kaldalu, J. Päll. [Tallinn:] Scripta Musicalia, lk 55–71.
- Päll, Janika 2007.** Form, style and syntax: towards a statistical analysis of Greek Prose rhythm: On the example of „Helen’s encomium” by Gorgias. (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuens 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Päll, Janika 2013.** Kooliretoorika varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal: stiiliharjutused *Academia Gustavo-Carolina’s* (1690–1710). – Kroonikast kantaadini. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 20 (27).) Koost Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 207–271.
- Päll, Janika 2015.** Uusklassikaline luuletraditsioon varausaja Tallinnas ja Tartus. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 16, lk 35–66.
- Päll, Janika 2016.** Meremotiiv üleva pildikeeles: paari näitega eesti luulest. – *Baltic Journal of Art History*, kd 11 (kevad), lk 37–65.
- Päll, Janika 2018.** Humanist Greek in Early Modern Estonia and Livonia: The contexts and Principal Genres. – *Hellenostephanos. Humanist Greek in Early Modern Europe: Learned Communities between Antiquity and Contemporary Culture*. Toim J. Päll, Ivo Volt. Tartu: Tartu University Press, lk 57–112.
- Päll, Janika 2019.** Kõneleja vägi muistses Kreekas: kõnemehe ja poeedi rollid Seitsme targa traditsiooni ja sofist Gorgiase näitel. – *Humanitaarteadused ja kunstid 100-aastases rahvusülikoolis*. Toim Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 313–324.
- Reding, Jean-Paul 1985.** Les fondements philosophiques de la rhétorique chez les sophistes grecs et chez les sophistes chinois. Bern: Peter Lang.
- Reisch, Gregor 1508.** Margarita philosophica. Basel: Furter & Schott.
- Rhys Roberts, W. (toim) 1987.** Dionysios of Halicarnassus on Literary Composition. New York–London: Garland.
- RKA** = Rooma kirjanduse antoloogia. Koost Ain Kaalep, Ülo Torpats, Ülo. Tallinn: Eesti Raamat, 1971.
- Rupprich, Hans 1957.** Celtis, Konrad. – *Neue Deutsche Biographie* 3: 181–183 [Online-Version]. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118519891.html#ndbcontent>. (21. I 2021).
- Skiadas 1981** = Σκιαδάς, Αριστόξενος Α. 1981. Αρχαϊκός λυρισμός. Αθήνα: Καρδαμύτσα.

- Sparshott, Francis E. 1980.** The aesthetics of music. – The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Kd I. London: Macmillan, lk 120–134.
- Tatarkiewicz, Władisław 2005.** History of Aesthetics in Three Volumes. Kd I. London–New York: Continuum.
- Till, Dietmar 2003a.** Rhetorik und Poetik. [10.1.] – Handbuch der Litteraturwissenschaft. Kd 1. Toim Thomas Anz. Stuttgart–Weimar: Metzler, lk 435–465.
- Till, Dietmar 2003b.** Poetik. A.I.AII. – Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Kd 6. Toim Gert Ueding. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, vg 1304–1307.
- Undusk, Jaan 2012.** Eesti Pindaros. K. J. Petersoni oodide vaimuloolisest taustast. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 11–29; nr 2, lk 103–122.
- Unt, Jaan 2003a.** Sisesejuhatuse. – Aristoteles, Luulekunstist (Poeetika). Tlk ja komment J. Unt. Toim Ain Kaalep. Tallinn: Keel ja Kirjandus, lk 9–13.
- Unt, Jaan 2003b.** Kommentaarid. – Aristoteles, Luulekunstist (Poeetika). Tlk ja komment J. Unt. Toim Ain Kaalep. Tallinn: Keel ja Kirjandus, lk 62–127.
- Viiding, Kristi 2002.** Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in der Jahren 1632–1656. (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis 1.) Tartu: Tartu University Press.
- Viiding, Kristi 2013.** Humanistlikud haridusprogrammid varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. – Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 20 (27).) Toim Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 159–206.
- Viiding, Kristi 2015.** *Non tibi per ventos veneranda poetica crescit...* Johannes Hörnick ja humanistlik poeetikaraditsioon Eestis. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 16, lk 179–205.
- Viiding, Kristi; Päll, Janika; Orion, Jana (koost) 2007.** *O Dorpat, urbs addictissima musis...* Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- VKA = Vanakreeka kirjanduse antoloogia.** Koost Janika Päll. Tallinn: Varrak, 2006.
- Ward, John O. 1978.** From Antiquity to the Renaissance: Glosses and commentaries on Cicero's *Rhetorica*. – Medieval Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric. Toim James Jerome Murphy. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, lk 25–67.
- West, Martin Litchfield 1992.** Ancient Greek Music. Oxford: Clarendon Press.
- Witz, Bronislava 1982.** Demokritos. Tlk Jaan Unt. (Suuri mõtlejaid.) Tallinn: Eesti Raamat.

Janika Päll (s 1965), PhD, Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia professor (J. Liivi 4, 50409 Tartu), janika.pall@ut.ee

A pair of fading disciplines – the art of phrasing based on the art of thinking: The emergence of rhetoric and the poetics of philosophy in Greece and their lingering in other places

Keywords: Plato, Gorgias, Aristotle, Dionysius from Halicarnassos, Cicero, Horace, Morgenstern

The article discusses the emergence and development of poetics and rhetoric as a complementary pair of disciplines bound to the arts of speech, with a particular focus on antiquity and on the theory defining poetry and prose and their relationship. It emphasizes the often unrecognized role of Gorgias' "Encomium of Helen" in the formation of Plato's and Aristotle's views on "poiesis" and their studies of the effect of words used artistically. Ever since Gorgias, arts theories keep emphasizing the same moments – change of opinions, incitement and alleviation of passions – when describing how the heard word can affect one's soul, despite the differences in genres and contexts, whether observed in poetry, politics, science, or magic. The article points out the tendency, begun by Gorgias, to approach different word-based 'arts' in a complementary way, highlighting separately Aristotle's theory and the practice of liberal arts in medieval education and the rediscovery of classical rhetoric in the early modern period. Plato-inspired criticism of rhetoric and poetry (particularly tragedy) is contrasted with Aristotle's pragmatic approach underlining the role of logic (which became central in the Middle Ages), as well as by emphasizing the importance of the sublime and divine in poetry and prose (Cicero, Horace, Longinus) and by justification of rhetoric as a means of moral education, based on Isocrates and reappearing not only in Cicero and Horace but also in Plutarch, let alone the relevant 17th-century writings from the Academia Gustaviana (Tartu) and the Reval Gymnasium (Tallinn), as well as in the treatises, inspired by Cicero and Horace, written by Karl Morgenstern, founder of Classical Philology at the Imperial University of Tartu. In addition, some possibilities are pointed out which are opened up by Aristotle's "Rhetoric" and the treatise "On literary composition" by Dionysius of Halicarnassus for studying the relationships between poetry and prose (in particular for considering lyric poetry and 'free verse').

Janika Päll (b. 1965), PhD, University of Tartu, Professor of Classical Philology (J. Liivi 4, 50409 Tartu), janika.pall@ut.ee